

**Kraljevina Srba, Hrvata i
Slovenaca (1918–1929) /
Kraljevina Jugoslavija (1929–1941):
nastanak, trajanje i kraj**

Dr Latinka Perović

Beograd
2015.

SADRŽAJ >>>

1. Uvodni tekst	3
2. Dokumenti	22
3. Bibliografija	23
4. Analize slučaja	25
▶ a) Polarizacije oko Vidovdanskog ustava 28. jun 1921.	25
▶ b) Ubistvo hrvatskih političkih prvaka u Narodnoj skupštini od strane poslanika iz Srbije 20. jun 1928.	25
▶ c) Uticaj Šestojanuarske diktature na separatističke pokrete u državi	25

1. UVODNI TEKST

U historiografiji između dva svetska rata stvaranje jugoslovenske države viđeno je, uglavnom, kao ostvarenje vekovnih težnji naroda istog ili sličnog etničkog porekla i jezičke bliskosti. Posle Drugog svetskog rata historiografija je jugoslovensku državu 1918–1941. videla kao državu izneverenih očekivanja, da bi u njenoj obnovi 1945. godine – na novom obliku države (republika) i promenjenim osnovama unutrašnjeg uređenja (federalizam) – nalazila definitivno rešenje. Međutim, stvarna istorija jugoslovenske države u oba ciklusa njenog postojanja (1918–1941. i 1945–1991) bila je podjednako protivrečna i dramatična.

Na kraju Prvog svetskog rata politička karta Evrope bila je radikalno izmenjena. Nestala su četiri carstva: osmansko, austro-ugarsko, nemačko, rusko. Stvoreno je više nezavisnih nacionalnih država: Poljska, Finska, baltičke republike – Estonija, Letonija, Litvanija – Čehoslovačka, Austrija, Mađarska, Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca. Od svih novostvorenih država, ova poslednja je bila najsloženija. Narodi koji su se u njoj našli 1918. godine – živeći u raznim imperijama i civilizacijama – nisu se poznavali (unutrašnja pokretljivost stanovništva bila je neznatna a spoljna gotovo nikakva) i imali su tek u zajedničkoj državi da sučele svoje interese usklade svoje ciljeve. Formulirani od strane njihovih političkih predstavnika još pre stvaranja zajedničke države, ti ciljevi, bar što se tiče Srba, Hrvata i Slovenaca, reflektovali su posebnost interesa koja se održala kroz čitavu istoriju jugoslovenske države.¹

¹ Tako je srbijanski politički vođa Nikola P. Pašić još za vreme svoje višegodišnje emigracije (1883–1889) u spisu *Sloga Srbo-Hrvata* pisao, da od toga, u suštini, nikada ne odstupa:

„Srpski narod i hrvatski narod sada kako stoji nisu dva tako bliska naroda, kao što se čini na prvi pogled iako govore jedan jezik i imaju jednu književnost – jer što je glavno za snagu i moć jedne države oni idu sasvim protivpoložnim putovima. Idu ujedinjenju sprsko-hrvatskom sasvim suprotnim pravcem i to takvim, da kad bi ta dva naroda već bila u jednoj državi doveli bi je brzo propasti u trenutcima kad bi se zahtevala njihova sloga... i odbranu njihove zajednice. Duh, vaspitanje i naravi gotovo sviju Hrvata s kojima sam imao i imam, dodira nekako je protivan duhu, vaspitanju i naravi srpskog naroda. Može biti, a mi u to verujemo da će dugo niz godina vaspitanja po jednom metodu i jednome pravcu dovesti ta dva naroda i jednakoj naravi i duhu – ali to se može postići tek onda, kad sadašnje pokolenje prizna da je pogrešno vaspitavati mladež u duhu zapada i tradicija, već se moraju tražiti u slavenstvu oni principi moralni i pogledi svetski, koji su različiti od zapada i koji su isključivo slavenski...”

„Slavenstvo traži prevaspitavanje hrvatske inteligencije, traži da radi ono što zahteva duh sloge, što godi pravoslavljju ili ga bar ne slabi, traži da pruži ruke izmirenja srpskom narodu, jer se je on pokazao kao nosilac te iste slavenske osobine, koje i moćni brat na severu traži“. Nikola P. Pašić, *Sloga Srbo-Hrvata* u: Nikola P. Pašić, *Pisma, članci i govori (1872–1891)*. Priredili Latinka Perović i Andrej Šemjakin. Beograd, 1995, str. 301, 302.

U stvaranju i istoriji jugoslovenske države sukobljavala su se dva principa: sila i pravo. Taj sukob je podrivao zajedništvo. Osim toga, u završnoj borbi za jugoslovensko ujedinjenje neke su odluke ojačale položaj Srbije i izazvale podele koje su se trajno održale.² U svom kratkom trajanju, jedva nešto više od dve decenije, jugoslovenska država prošla je kroz nekoliko faza. Cilj je ovog poglavlja da, otkrivajući karakteristike ovih faza, rekonstruiše onaj proces koji je odredio sudbinu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Posmatran iz perspektive raspada jugoslovenske države na kraju 20. veka, ovaj proces vraća istoričara ne samo na pitanje interesa za zajedničku državu već i pretpostavki za nju koje su do kraja ostale suprotstavljene.

IDEJA ZAJEDNIČKE DRŽAVE U PRVOM SVETSKOM RATU: KONCEPTI I NJIHOVI NOSIOCI

Ideja ujedinjenja koja je 1914. godine proklamovana kao ratni cilj Srbije bila je duboko ukorenjena ne samo u srpskoj političkoj i intelektualnoj eliti već i u srpskim masama. I to davno pre početka Prvog svetskog rata. Vođa Narodne radikalne stranke Nikola Pašić nazivao je (1894) da – „Odsečena od drugih srpskih zemalja Srbija nema razloga da postoji“.³ Posle ubistva poslednjeg Obrenovića, kralja Aleksandra (29. maj 1903), sa stvaranjem trajne revolucionarne organizacije *Ujedinjenje ili smrt*, poznatije kao *Crna ruka*, porasla je uloga vojske. Pod pokroviteljstvom Rusije, Srbija je postala središte južnoslovenskog pokreta. Aneksija Bosne i Hercegovine (1908) dala je snažan podstrek srpskom nacionalizmu. Istoričari govore o pravoj „ratnoj psihozi“. Sve je bilo u znaku priprema rata za oslobođenje i ujedinjenje: crkva, škola, štampa, književnost. A srpski naučnik Jovan Cvijić bio je kategoričan u zahtevu da se „srpski problem mora rešiti silom“.⁴

Posle balkanskih ratova (1912–1913), Srbija je znatno proširila svoju teritoriju i uvećala stanovništvo. To je, uz porasle simpatije južnoslovenskih naroda, uvećalo njeno nacionalno pouzdanje.

„Posle balkanskih ratova hrvatski političar i publicist Frano Supilo gledao je u Srbiji snagu koja treba da pomogne oslobođenju ostalih južnoslovenskih naroda od Austro-Ugarske. Početak Prvog svetskog rata shvatao je kao događaj koji ovi narodi treba da iskoriste za svoje oslobođenje i ujedinjenje sa Srbijom i Crnom Gorom. Ali, rano ga počinje nagrizati sumnja da je gledište srpske vlade o karakteru buduće jugoslovenske države suviše isključivo i da je bremenito opasnošću od srpske dominacije. On je osetio da bi ta isključivost mogla biti smetnja oslobođenju južnoslovenskih naroda od Austro-Ugarske, miru u Evropi i osobenostima koje hrvatski narod želi da očuva u jugoslovenskoj državi. Ova pitanja biće glavni predmet spora između Vlade Kraljevine Srbije i Jugoslovenskog odbora u Londonu, ali predmet Supilovog razmimoilaženja sa Hrvatima u Jugoslovenskom odboru“. Latinka Perović, *Od centralizma do federalizma*, Zagreb, 1984, str. 140.

A u Sloveniji će Ivan Cankar, 1913. godine, označiti strategiju slovenskog naroda u Jugoslaviji: „Glavna zadaća koja je data nama Slovencima u rešavanju južnoslovenskog problema jeste da učvršćujemo svoje jugoslovenstvo tako i toliko da svi skupa koliko nas je naučimo napamet staru srpsko-hrvatsku poslovicu: 'Uzdaj se u se i u svoje kljuse'... Ako ikad dođe do političkog ujedinjenja jugoslovenskih naroda – a moja je ne samo želja nego i moje čvrsto uverenje da će do toga ujedinjenja zaista doći – onda se to ne može izvršiti drugačije nego da se udruže ravnopravni i jednako vredni narodi“. Isto, str. 186.

² Velika narodna skupština Srba, Bunjevaca i ostalih Slovena donela je 25. novembra 1918. godine u Novom Sadu Rezoluciju o priključenju Vojvodine Srbiji. A Podgorička Velika narodna skupština odlučila je dan kasnije, da se Kralj Nikola I Petrović Njegoš i njegova dinastija zbace s prestola i da se Crna Gora ujedini sa Srbijom u jednu državu sa dinastijom Karađorđevića, i stupe u jednu državu „trojednog naroda Srba, Hrvata i Slovenaca“.

³ Cit. prema: Mari Žanin Čalić, *Istorija Jugoslavije u 20. veku*, Beograd, 2013, str. 61.

⁴ Isto, str. 77.

Za Srbiju, istrošenu u balkanskim ratovima, Prvi svetski rat došao je u nevreme. Ali, dugo očekivana prilika nije se mogla propustiti. Vlada Kraljevine Srbije, a zatim i Narodna skupština u Nišu (7. decembar / 24. novembar 1914) usvojila je deklaraciju u kojoj su bili definisani ratni ciljevi Srbije: „Uverena u rešenost celoga srpskog naroda da istraje u svetoj borbi za odbranu svoga ognjišta i svoje slobode, *Vlada Kraljevine smatra kao svoj najglavniji i u ovim sudbosnim trenucima jedini zadatak da obezbedi uspešan svršetak ovog velikog vojevanja koje je u trenutku kad je započeto, postalo ujedno borbom za oslobođenje i ujedinjenje sve naše neoslobođene braće Srba, Hrvata i Slovenaca. Sjajni uspesi koje ima da kruniše ovo vojevanje iskupiće obilato krvave žrtve, koje današnji srpski naraštaj podnosi*“⁵ (kurziv L.P.).

Usvajanjem Niške deklaracije na početku Prvog svetskog rata, borba za nezavisnost Srbije izjednačena je sa borbom za oslobođenje i ujedinjenje svih Srba, Hrvata i Slovenaca. Na inicijativu Vlade Kraljevine Srbije, i uz njenu finansijsku pomoć, u Londonu, formalno u Parizu, stvoren je (1. oktobar 1915) Jugoslovenski odbor⁶ kao drugi nosilac ideje zajedničke države. Povezana istom idejom, ova dva subjekta razlikovala su se, od početka, u tome kako da ta država bude uređena, to jest kako da, uistinu, bude zajednička. Te su se razlike, pre svega između političkih i intelektualnih elita dva najbrojnija južnoslovenska naroda – Srba i Hrvata – postepeno produbljivale, da bi, u krajnoj instanci, postale nepomirljive.

Između dva nosioca ideje zajedničke države – Vlade Kraljevine Srbije i Jugoslovenskog odbora – postojale su objektivne razlike. Vlada Kraljevine pretendovala je na ulogu Srbije kao Pijemonta, pri čemu je računala na sledeće prednosti: nacionalna država, simpatije Antante, vojska, veliki materijalni gubici i ogromne ljudske žrtve u ratu.⁷ Istoričari su davno приметili da se na novu državu gledalo kao na „nagradu“ za sopstvenu oslobodilačku borbu, kolokvijalno kao na „ratni plen“.⁸ Centralizovana i unitarna država bila je način za uspostavljanje sopstvene dominacije.

Jugoslovenski odbor nije imao nikakav uticaj u Austro-Ugarskoj. Nije raspolagao vojnim formacijama. Iznutra je bio podeljen na pristalice i protivnike centralizovane i unitarne države. Hrvati su zagovarali federativno uređenje, a Frano Supilo je predlagao prvo stvaranje hrvatske države, pa potom njeno ujedinjenje sa Srbijom. U otporu centralizovanoj i unitarnoj državi, predstavnici hrvatske intelektualne i političke elite oslanjali su se na hrvatsko državno pravo i nacionalni identitet. U odnosu na druge nesrpske narode, oni će se, kako kaže istoričar Ivo Banac, sve više javljati u ulozi „admiralskog broda“.

Federativni koncept zagovaran je u raznim varijantama. Pre nego što je Antanta odlučila da Austro-Ugarska nestane, 33 poslanika u Jugoslovenskom klubu Bečkog parlamenta tražilo je da se, u okviru Dvojne monarhije, izvrši ujedinjenje Južnih Slovena. A 6. oktobra 1918, u Zagrebu je stvoreno Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba, s ciljem da u trenutku raspada Austro-Ugarske preuzme vlast u svoje ruke. Ono je bilo više utemeljeno

⁵ Niška deklaracija (str. 22), kao i ostali dokumenti u ovom poglavlju citirani su prema izdanju: Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Jugoslavija 1918–1984*, Beograd, 1985.

⁶ Proglas o osnivanju Jugoslovenskog odbora, Isto, str. 46–47.

⁷ Srbija je u Prvom svetskom ratu imala 1,2 miliona mrtvih; 53% muškaraca od 18 do 55 godina izgubilo je život; 264.000 ostali su invalidi.

⁸ Mari Žanin Čalić, *Istorija Jugoslavije u 20. veku...* str. 95.

od Jugoslovenskog odbora. Zalagalo se za ujedinjenje Srba, Hrvata i Slovenaca, s tim da o obliku države (monarhija ili republika) odluči Ustavotvorna skupština dvotrećinskom većinom, a da se u prelaznom periodu formiraju dve vlade – Kraljevine Srbije i Narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba.

Među uzrocima sloma jugoslovenske države 1918–1941. u historiografiji su isticana dva: neostvareno privredno jedinstvo i nedemokratska vladavina. Pri tome se gubilo iz vida da je jugoslovenska država posle Prvog svetskog rata bila jedna od najnerazvijenijih evropskih država sa velikim unutrašnjim razlikama u ekonomskoj razvijenosti. Kao i da su nedemokratski režimi bili odgovor na zahteve čitavih naroda za slobodom i ravnopravnošću, na njihovo nepristajanje da jednu potčinjenost zamene drugom. Ključni problem Jugoslavije 1918–1941. bio je, dakle, eminentno politički. To jest: oblik vladavine i unutarnje uređenje države koje bi je činilo potrebnom svakom njenom narodu a ne samo najbrojnijem ili uskoj nadnacionalnoj birokratiji.

Na početku Prvog svetskog rata i u toku njega ideja zajedničke države ne bi bila moguća bez kompromisa između nosilaca njenih različitih koncepata (Krfaska deklaracija). Na kraju rata, kada Austro-Ugarska nije više predstavljala zajedničku opasnost, kompromis je narušen i odluke su donošene na bazi odnosa snaga koji je u ratu uspostavljen. Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba zastupalo je osam miliona Južnih Slovena u Austro-Ugarskoj. Ono nije dovelo do pitanje ujedinjenje sa Srbijom i Crnom Gorom. Primarnim je smatralo uslove pod kojima će se ujedinjenje izvršiti, odnosno oblik i karakter zajedničke države.

Dva su činioca olakšavala napuštanje kompromisa: opasnost od teritorijalnih pretenzija Italije i prisustvo srpske vojske na teritorije Države Slovenaca, Hrvata i Srba, čijim se predstavnikom smatralo Narodno vijeće. Napuštanje politike kompromisa i odlučivanje o vitalnim pitanjima naroda u državi na bazi odnosa snaga koji je stvoren u ratu (prejudiciranje oblika države i donošenje njenog prvog Ustava prostom većinom glasova u Ustavotvornoj skupštini) trajno je u odnose, naročito Srba i Hrvata, unelo nepoverenje. A Jugoslaviju 1918–1941, koja nije bila „veštačka tvorevina“ stvorena voljom velikih sila, učinilo državom bez legitimiteta.

AKT UJEDINJENJA: PREJUDICIRANJE OBLIKA DRŽAVE.

ODLUČUJUĆA ULOGA PREČANSKIH SRBA: ZAKASNELO KAJANJE SVETUZARA PRIBIĆEVIĆA

Za centralističku državu, monarhiju i ujedinjenje bez ikakvih uslova – zalagala se grupa iz Hrvatsko-srpske koalicije okupljene oko Svetozara Pribićevića. Za postepene pregovore sa Srbijom, za ujedinjenje uz uslov da se u novoj državi očuva istorijsko državno-pravni kontinuitet Hrvatske, za republikanski oblik države i federativno uređenje zalagali su se predstavnici HPSS (stvorena 1905) na čelu sa Stjepanom Radićem.

Zaobišavši i Narodno vijeće i Hrvatski sabor, grupa oko Svetozara Pribićevića isforsirala je odlazak delegacije Narodnog vijeća u Beograd. Tome se suprotstavio Stjepan Radić, pozivajući se na pravo naroda na samoopredeljenje. U donošenju presudne uloge o ujedinjenju bila je zaobiđena i Narodna skupština Kraljevine Srbije.

Delegacija Narodnog vijeća došla je u Beograd s Napatkom u kome su bili sadržani uslovi za ujedinjenje. To jest: konačnu organizaciju države imala je da odredi sveopšta

narodna skupština Srba, Hrvata i Slovenaca kvalifikovanom, odnosno dvotrećinskom većinom glasova, kako je bilo dogovoreno Krfskom deklaracijom. Skupština bi se sastala šest meseci po zaključenju mira. Do njenog održanja izvršnu vlast bi vršio Kralj, a zakonodavnu Državno vijeće sastavljeno od članova Narodnog vijeća, Jugoslovenskog odbora i srazmernog broja predstavnika Srbije i Crne Gore. Izbore za Ustavotvornu skupštinu sprovodilo bi Državno vijeće.

Delegacija Narodnog vijeća odstupila je u Beogradu od slova Naputka, ali je i prejudiciranje odluke bilo očekivano. Italijanska okupacija primorskih krajeva, strah od socijalnih nemira i iznad svega akcija Hrvatsko-srpske koalicije na čelu sa Svetozarom Pribićevićem na jednoj strani, i želja regenta da ujedinjenjem što pre proširi teritoriju, da on lično, nezavisno od Nikole Pašića, izvrši ujedinjenje – ubrzali su prvodecembarski akt.

Regent je proglasio „ujedinjenje Srbije sa zemljama nezavisne države Slovenaca, Hrvata i Srba u jedinstveno kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca“.⁹ Način na koji je odlučeno o stvaranju jugoslovenske države nije samo prejudicirao odnose između jugoslovenskih naroda. On je prejudicirao i prirodu vlasti u jugoslovenskoj državi. Država stvorena na taj način nije bila samo proširena Srbija, već i autoritarna monarhija, u kojoj je monarh bio izvor i utoka vlasti. Apsolutistički karakter vlasti na državnom planu izražavao se u centralizmu, a na nacionalnom – u unitarizmu, u integralnom jugoslovenstvu.

Uoči odlaska delegacije Narodnog vijeća u Beograd, Stjepan Radić je upozoravao: „*Ne srljajte kao guske u maglu*“. To je „jedno urotničko djelo protiv naroda, napose protiv Hrvatske i Hrvata“.¹⁰ A Svetozar Pribićević, inspirator odlaska delegacije Narodnog vijeća u Beograd i važan akter prejudiciranog ujedinjenja, kasnije, u emigraciji za vreme diktature kralja Aleksandra, napisao je: „Bila je to politička i ustavna pogreška što odluka o ujedinjenju doneta u Beogradu od strane delegacije Narodnog vijeća sporazumom sa predstavnicima vlade i srpskih stranaka, nije pre obnarodovanja bila izneta na plenarnu sednicu Narodnog vijeća u Zagrebu koje je jedino imalo vlast da je konačno usvoji. Ja pšteno priznajem svoj udeo u ovoj kobnoj pogrešci“.¹¹

DRŽAVNI PROVIZORIJ I UNUTRAŠNJA HETEROGENOST DRŽAVE: ARGUMENTI ZA CENTRALIZAM I APSOLUTIZAM

Na mirovnoj konferenciji u Parizu (januar 1919) delegacija na čelu sa Nikolom Pašićem, bila je u teškom položaju. Sve je bilo u *provizorijumu*: supstanca države – stara, samo proširena, Kraljevina Srbija ili nova država; ime države (Srbi nisu pristajali da svoje ime utope u neko novo); sukob između centralista i federalista; granice – naročito prema Italiji i Mađarskoj. Država Srba, Hrvata i Slovenaca dobila je kolektivno priznanje činom Versajskog ugovora (18. jun 1919). Očuvan je kontinuitet spoljne politike koji je Kraljevina Srbija vodila u ratu. Francuska kao najjača kontinentalna država sa Velikom Britanijom, kojima se pridružila i Italija, bila je glavni garant versajskog poretka čiji je cilj bio da se spreči re-

⁹ Adresa Izaslanstva Narodnog vijeća SHS prestolonasledniku Aleksandru i njegov odgovor. Branko Petranović, Momčilo Zečević... str. 121–124.

¹⁰ Cit. prema: Latinka Perović, *Od centralizma do federalizma...* str. 164.

¹¹ Svetozar Pribićević, *Diktatura kralja Aleksandra*, Beograd, 1952, str. 35.

stauracija Habzburške Monarhije i ponovni prodor Nemačke u Srednju Evropu i na Balkan. Taj cilj je, uz sprečavanje „crvene opasnosti“ iz Rusije, imao savez Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, Čehoslovačke i Rumunije (1920–1921) – „sanitarni kordon“.

Uz pomenuti provizorijum, Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca karakterisala je izuzetna unutrašnja heterogenost. Država od 11.984.919 stanovnika, prema popisu stanovništva iz 1921. godine, uz etničke i verske razlike, bila je puna dubokih suprotnosti. Njeni su podanici u prošlosti živeli u različitim državnim sistemima, sa različitim ustanovama. Delile su ih drastične razlike u ekonomskoj i kulturnoj razvijenosti, naročito u prisenosti. Zatim, različiti agrarni režimi, pravni i školski sistemi. Svemu tome treba dodati posledice rata u kome su bili na raznim stranama, nejednake uloge – naročito ljudske žrtve. To je izazivalo frustracije na raznim stranama i stvaralo strah od anarhije. Na toj podlozi su se – stvarno i ciljano – centralizam i apsolutizam javljali kao alternativa. Otuda su i Obznana i Šestojanuarska diktatura primljene bez otpora. Tako je bilo i u drugim evropskim državama koje su posle Prvog svetskog rata prošle kroz diktature. Ipak, Šestojanuarska diktatura imala je jednu specifičnost: u središtu krize na koju je ona predstavljala odgovor bio je sukob dva najveća naroda u državi – Srba i Hrvata. Jedan koncept države kome su trežili predstavnici intelektualne i političke elite južnoslovenskih zemalja – koncept složene države – odbačen je a da se o njemu, zapravo, nije ni raspravljalo, u korist koncepta centralizovane i unitarne države čiji je nosilac bila Vlada Kraljevine Srbije. To je učinjeno putem najvišeg državnog akta i uz primenu načela cilj opravdava sredstvo. Istoričari su već primetili: „Nastupajući zajednički u Ustavotvornoj skupštini, demokrati i radikali uspeli su da obezbeđenjem podrške dela Saveza zemljoradnika i jedne nesrpske stranke, Jugoslovenske muslimanske organizacije, prošire stranački blok raspoložen da prihvati vladin Nacrt ustava. Predstavnici te nesrpske organizacije dobili su materijalne nadoknade i ustupke u pogledu školske i verske autonomije, sudstva i funkcije u aparatu vlasti. U pridobijanju podrške za donošenje Ustava upotrebljavana su svakojaka sredstva, od pritisaka do podmićivanja i kupovanja glasova“...¹²

PRVI USTAV KRALJEVINE SRBA, HRVATA I SLOVENACA: OŠTRA POLARIZACIJA DVA KONCEPTA DRŽAVE

Postojalo je više nacrtu Ustava koji su reflektovali osnovnu podelu na pobornike centralističke i unitarne države i pobornike u osnovi složene države (autonomije, federacija, konfederacija). Stvarnu šansu je, međutim, imao samo vladin Nacrt Ustava, izakoga su stajali ujedinjeni radikali i demokrati i Kralj. Na taj nacrt bile su stavljene sve karte. Način donošenja Ustava (prosta umesto kvalifikovane većine) imao je za cilj da se izbegne svaki rizik. Vrlo tesna većina sa kojom je usvojen vladin Nacrt Ustava pokazuje da oprez nije bio suvišan. Ali, osnov za apriorno ponašanje centralističkog i unitarnog bloka ležao je u uverenju da se jednom data istorijska šansa ne sme propustiti. Kao čovek 19. veka, za koga je oslobođenje i ujedinjenje srpskog naroda bilo istorijski fiksiran cilj, to uverenje je najpreciznije izrazio Nikola Pašić, vođa Narodne radikalne stranke. On se suprotstavio Nacrtu Ustava radikalnog prvaka Stojana M. Protića. Zalažući se takođe za jedinstvenu, racionalniji i moderniji Ustav, Protić je to jedinstvo drugačije shvatao. Po njemu, „I priroda

¹² Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918 – 1978*, Beograd, 1980, str. 53.

je jedna, ali raznovrsna. I država može biti jedna, ali ne samo ne mora nego i ne sme, ako hoće pravilan i zdrav život, obući sve građane u jedan za sve jednak mundir. Priroda zna samo za jedinstvo u razlikama. I ono što vredi za spoljnu prirodu oko čoveka, to isto vredi i za čoveka i njegovo društvo¹³. Drugim rečima, „Politika da lomimo Hrvate jednom tutorskom, birokratskom žandarmskom upravom kojoj Vidovdanski Ustav hoće da dâ ustavnu legalnu bazu, umesto politike sporazuma, prelazi u politiku lomljenja same naše Kraljevine. Od te politike njoj, Kraljevini, državi celoj, pucaju rebra. Ona nju sama vodi u državno bankrotstvo i u politički slom“¹⁴.

Protić je mislio dugoročno i u odbijanju sporazuma i kompromisa video je opasnost za jedinstvo države. Pašić je smatrao da prednosti stečene u ratu, a naročito ulog u ljudskim žrtvama, treba da dobije definitivan izraz u obliku države i državnom uređenju. To je podrazumevalo *nadređene* i *podređene* u državi: nikako ravnopravnost. Imajući u vidu Stojana M. Protića, naročito s obzirom na njemu tako važno jedinstvo Radikalne stranke, Pašić je bio kristalno jasan:

„Kad se gradio ustav neki naši ljudi tražili su da se Hrvatima da neka vrsta samostalnosti. Srbija koja je toliko žrtvovala za ovo oslobođenje i ujedinjenje nije mogla na to pristati. Mi nismo želeli da oni budu sluge, ali smo im morali staviti do znanja da smo mi Srbi bili ti, koji smo izvojevali slobodu i omogućili ujedinjenje“¹⁵. Ali kako Hrvati čija se integracija ubrzano odvijala upravo dvadesetih godina nisu pristajali na novu Austro-Ugarsku, a pogotovo na manje od nje, morala je biti upotrebljena sila da bi se suzbile njihove težnje. Pomišljalo se čak i na „amputaciju“ Hrvatske. Sve je to sa Vidovdanskog ustava skinulo svaki privid demokratskog ustava.

Po slovu Vidovdanskog ustava, Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca bila je definisana kao „ustavna, parlamentarna i nasledna monarhija“. Međutim, ustavna rešenja davala su prednost Kralju nad narodnim predstavništvom. On je sazivao Narodnu skupštinu s pravom da je raspusti. Potvrđivao je zakone. Bio vrhovni komandant vojske. Zastupao je državu u inostranstvu. Sudske presude izricane su u njegovo ime. Imenovao je članove Ministarstva koji su bili odgovorni njemu i Narodnoj skupštini. Ipak, uz sva pomenuta ovlašćenja, njegov *ultima ratio* bila je vojska, u kojoj je delovala *Bela ruka*, tajna organizacija vezana za njega. Parlamentarizam je bio samo dekor. Kralj je lično bio sklon diktaturi, ali je ona bila imanentna stanju u državi.

S obzirom na način donošenja Vidovdanskog ustava i njegov sadržaj, nije došlo do smirivanja situacije. Naprotiv, više manifestacija posle njegovog donošenja, koje su u istoriografiji malo analizirane, govori da je traženje rešenja išlo u drugom pravcu. Među tim manifestacijama su: Konferencija javnih radnika na Ilidži (28–29. jun 1922), koja je tada ocenjena kao „polazna tačka za čitav jedan pokret javnog mnjenja u korist srpsko-hrvatskog zbliženja“; Kongres javnih radnika u Zagrebu (10. decembar 1922), kome je prisustvovalo hiljadu predstavnika kulturnog i javnog života iz svih krajeva, isto tako ocenjen kao događaj koji je „u odnose između Srba i Hrvata uneo izvestan duh pomirljivosti i dobre volje“; diskusija u *Srp-*

¹³ Cit. prema Latinka Perović, „Kosta Novaković u radničkom pokretu Srbije i Jugoslavije“. Naučni skup, Čačak, 1989, str. 216.

¹⁴ Isto.

¹⁵ Isto, str. 211.

skom književnom glasniku motivisana željom „da našu državnu zajednicu treba organizovati slobodnom saglasnošću i ravnopravnom voljom Srba, Hrvata i Slovenaca“.

U pomenutoj anketi *Srpskog književnog glasnika* demokrata Milan Grol će reći: „Uravnavanje stare Hrvatske vršeno je s toliko nestrpljenja i ustremljenja, da su Hrvati u tome videli jednu težnju sasvim suprotnu onoj s kojom su oni ušli u zajednicu. Poverenje je izgubljeno. I zato Hrvati traže dvojnomo više garancije za svoju samoupravu“. A slavista Toma Maretić: „Tko poznaje frankovce, on je potpuno uvjeren da će oni sve upotrijebiti da našu mladu državu omraze Hrvatima, da je s pomoću naših neprijatelja razore, jer su frankovci spremni združiti se s đavolom, samo da što više pakoste Srbima... Najsigurnije sredstvo da se frankovcima izbije iz ruku oružje i da se učine posve nemoćnima, mislim da je sporazum“.¹⁶

Republikanci u Srbiji, Jaša Prodanović i Ljuba Stojanović, rešenje su videli u federativnoj republici.¹⁷

Važan događaj u postustavnoj krizi bila je i debata o nacionalnom pitanju u Nezavisnoj radničkoj partiji preko koje je delovala tada zabranjena KPJ.¹⁸ Ali, glavni dokaz jačanju otpora centralizmu bili su rezultati izbora 1923. godine na kojima je Hrvatska republikanska seljačka stranka dobila 70 mandata prema 50 koliko je imala na izborima za Ustavotvornu skupštinu. Vidovdanski ustav nije otklonio krizu države. Naprotiv: on ju je produbio. Na ivici legitimiteta zbog načina donošenja Vidovdanskog ustava – prostom a ne kvalifikovanom većinom (223 od 419 ili 53% poslanika), vladajući vrh Kraljevine SHS morao je računati na maskiranu upotrebu sile kao *modus operandi*. U sudaru sa rastućim otporom došlo je, polovinom 1928. godine, do kritične tačke koja je označila i kraj parlamentarne forme.

„PSEUDO“ PARLAMENTARIZAM: ZAMASKIRANA DIKTATURA KAO UVOD U OTVORENI APSOLUTIZAM

Prema Vidovdanskom ustavu, Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca bila je parlamentarna monarhija. Po ugledu na liberalnu građansku demokratiju, to je značilo da: Narodna skupština proizlazi iz slobodne volje birača i predstavlja suvereni organ vlasti i da se vlada obrazuje iz skupštinske većine. Međutim, praksa je u Kraljevini SHS bila u suprotnosti sa liberalnim uzorom. I to iz dva razloga: zbog nadmoćnosti Kralja nad ostalim ustavnim činiocima i gotovo nepostojećih pretpostavki za parlamentarizam kao tekovinu evropskog liberalizma.

Vidovdanski ustav nije obavezivao Kralja da ministre imenuje iz sastava skupštinske većine: vlade su se obrazovale na dvoru a ne u Narodnoj skupštini. Kralj je imao pravo da saziva i raspušta Narodnu skupštinu, kao i da raspisuje izbore. Sudske presude izricane su u njegovo ime. Kao vrhovni zapovednik vojske, povezan sa tajnom organizacijom *Bela ruka*, na čijem je čelu bio general Petar Živković, koji će zauzeti mesto predsednika vlade, Kralj je faktički imao neograničenu moć, koja je u historiografiji tačno opisana: „Izdvojeni položaj kralja u ustavnom sistemu i njegova nadređenost ostalim ustavnim činiocima – uz

¹⁶ Latinka Perović, „Kosta Novaković u radničkom pokretu Srbije i Jugoslavije“... str. 212.

¹⁷ Isto, str. 213.

¹⁸ Latinka Perović, „Debata o nacionalnom pitanju u Nezavisnoj radničkoj partiji Jugoslavije“ u: *Od centralizma do federalizma*... str. 251–351.

političke borbe u nerazvijenoj društvenoj sredini, uzdrmanoj socijalnim sukobima i nacionalnim podelama – pogodovali su koncentraciji vlasti u njegovim rukama, na osnovu ili mimo ustavnih propisa, eksproprijacijom prava drugih nosilaca odlučivanja¹⁹.

U takvimuslovima, Narodna skupština nije bila osposobljena za bavljenje privrednim i socijalnim problemima jedne zemlje koja je spadala u najnerazvijenije u Evropi, sa velikim unutrašnjim razlikama, i teškim poseldicama tek minulog rata. Bez jedne ideje, socijalne i nacionalne, kako je govorio Slobodan Jovanović, ona nije bila ništa drugo do tribina za politička nadmetanja u ostrašćenim borbama za osporavana prava, ali i za komad vlasti. Česte debate o aferama koje su potresale zemlju, bez utvrđivanja krivaca i njihovog izvođenja pred lice pravde, dovodile su do rezignacije slabo razvijenog javnog mnjenja: štampa je više bila pandan, deo te iste političke kulture koja se manifestovala u skupštinskim debatama. Tradicija parlamentarizma, sa izvesnim izuzetkom Srbije posle 1903. godine, nije postojala: za dijalog, kompromis, sporazum nije bilo ni psihološke osnove. Političke stranke bile su brojne, kao i nacionalističke, uglavnom paravojne organizacije koje su bile važan subjekt političkog nasilja. Parlamentarizam se kompromitovao i izgubio poverenje. To stanje duha dostiglo je klimaks u Narodnoj skupštini 20. juna 1928. godine, kada je ona postala i „krvavo poprište“. Poslanik Radikalne stranke Puniša Račić pucao je toga dana u parlamentu u političke predstavnike hrvatskog naroda. Ubijeni su Pavle Radić i Đuro Basariček. Ranjeni su Ivan Pernar, Ivan Grandža i Stjepan Radić – nesporni vođa hrvatskog naroda, koji je, nekoliko dana kasnije, i umro od zadobijenih rana. Nedelju dana pre smrti, Stjepan Radić je potpisao rezoluciju SDK, donesenu većanjem u Zagrebu, u kojoj se uz naglašavanje istorijsko-državnih, odnosno narodno-političkih individualnosti, traži poništenje dotadašnjeg i uspostava novog uređenja koje će osigurati ravnopravnost tih individualnosti.

Kralj je, bez oklevanja, iz zakulisne diktature prešao na otvoreni apsolutizam. Skupštinsko ubistvo izazvalo je zaprepašćenje javnosti i proteste u Hrvatskoj.²⁰ Uz sve nespo- razume između Srba i Hrvata, u kojima se – sa srpske strane – pomišljalo i na teritorijalnu amputaciju Hrvatske, a sa hrvatske strane – praktikovan je bojkot Narodne skupštine i tražene mogućnosti internacionalizacije „hrvatskog pitanja“. Klimaks srpsko-hrvatskih na- petosti bilo je ubistvo hrvatskih političkih prvaka u Narodnoj skupštini. Dijalogu, kompro- misu i sporazumu pretpostavljeno je nasilje. Osim neposrednog šoka koji je izazvao, ovaj događaj je kao trajnu posledicu imao produbljeno nepoverenje i sumnju u mogućnost državne zajednice Srba i Hrvata kao moderne i demokratske. Da bi se suzbio otpor centra- lizmu i unitarizmu, diktatura je bila latentna: iz zamaskirane (1921) u otvorenu (1929), da bi se ponovo vratila na zamaskiranu (1931).

Ubistvo predstavnika hrvatskog naroda u Narodnoj skupštini obeležilo je političke odnose u Kraljevini u periodu do početka Drugog svetskog rata. Ubijeni Đuro Basariček (1884–1928) bio je član Hrvatske seljačke stranke od njenog osnivanja i narodni poslanik od 1912. do 1928. godine. Poznao je državnu i političku istoriju Srbije, pisao o rodona- čelniku socijalizma u Srbiji Svetozaru Markoviću, prijateljevao sa levim zemljoradnicima.

¹⁹ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918 – 1978*, Beograd, 1983, str. 77.

²⁰ U Zagrebu je u demonstracijama učestvovalo 30.000 radnika i radnica (Zagreb je 1900. godine imao 50.690 stanov- nika). Vid. Ivo i Slavko Goldstein, *Tito*, Zagreb, 2015, str. 62.

Na sednici Narodne skupštine od 26. februara 1927. godine upozorio je na „tamne sile“ koje pripremaju diktaturu, a 20. juna 1928. godine pokušao je da zaustavi Punišu Račića u atentatu na delu.

Pavle Radić (1886–1928) ušao je u politički život uz strica Stjepana Radića, koji mu je poveravao najvažnije poslove u stranci. On je (1925) obnarodovao pristanak HRS na monarhiju i njen ulazak u vladu. U Beograd se preselio sa porodicom koja je imala osmoro dece. Bio je zagovornik jugoslovenske države. Pa, ako je ovakve ljude trebalo ubiti u zajedničkom narodnom predstavništvu, kakva je sudbina očekivala državu?²¹

ŠESTI JANUAR 1929: OTVORENI APSOLUTIZAM KRALJA ALEKSANDRA

Diktature u Evropi posle Prvog svetskog rata nisu bile retkost (Poljska, jugoslovenske evropske države). Specifičnom među njima, Šestojanuarsku diktaturu u Kraljevini SHS činio je sukob dva naroda u Narodnoj skupštini – Srba i Hrvata. Izoštren do nerešivosti putem sporazuma i još obeležen krvoprolićem, ovaj sukob bio je osa Proklamacije kralja Aleksandra kojim je uvedena Šestojanuarska diktatura.

Razlog za ukidanje posrednika između naroda i sebe, Kralj je nalazio u parlamentarizmu čak i u onoj formi koja je bila udaljena od njegovog izvornog značenja i maskirala njegovu nadmoćnost nad ostalim ustavnim činiocima.

„U mesto“, kaže Kralj u Proklamaciji, „da parlamentarizam razvija i jača duh narodnog poverenja i državnog jedinstva, onakav kakav je – počinje da dovodi do državnog rasula i narodnog razjedinjavanja“. Oslobođenje od tog „zla“ nije moguće pomoću „starih metoda“ (promena vlada i izbora), „koji su nam već odneli nekoliko poslednjih godina“. Umesto toga – „Mi moramo tražiti nove metode, i krčiti nove puteve“. Kralj Aleksandar ih je nalazio u svojoj „Svetoj dužnosti“ da „svim sredstvima“ i „bez kolebanja“ čuva „jedinstvo narodno i celinu državnu“.²²

Politički život, ionako nerazvijen, pod diktaturom je dobio nova ograničenja. Zabranjene su sve stranke i udruženja sa plemenskim obeležjima. Ti su atributi iščezli i iz imena

²¹ Osim šoka koji je izazvalo u Hrvatskoj, ovo ubistvo uznemirilo je i demokratske ljude u Srbiji. Univerzitetski profesor i vođa levih zemljoradnika, kome je ideal bio da u Srbiji stvori seljačku stranku poput Radićeve HRS, pisao je: „Nije ono što se desilo u Narodnoj skupštini običan zločin jednoga neuračunljivog, kriminalnog i nasleđem opterećenog tipa. To je jedan kolektivni zločin ne samo po tome što je odjednom ubijeno mnogo ljudi, već i po tome što je broj saučesnika veći nego što hoće da se prizna...“

Potsećamo na one koji su godinama sipali žuč, otrov i đubre na Stjepana Radića. Ne možemo zaboraviti da je prvi i najveći od njih godinama bio baš Svetozar Pribičević, veštak za hrvatske i prečanske prilike. On se kasnije popravio, ali satansko seme koje je on bacio klijalo je i niklo. Optužujemo sve one listove koji su od Radićevih govora donosili samo ono što bi ga moglo predstaviti kao kritičara i neprijatelja srpstva. Nikad se nije istaklo koliko je on radio na srpsko-hrvatskom zbliženju. Niko nije hteo razumeti da je Stjepan Radić – veliki Jugosloven, Sloven i građanin Čovečanstva bio primoran da brani Hrvatstvo samim greškama odavde“...

„Neprijatelji sad žele da živi Radić. Oni isti koji su se kamenjem i blatom na njega bacali, uplašili su se pred svojim delom. Pao je Pavle Radić, koji je najviše radio na sporazumu sa Srbima. Pao je dr Đuro Basariček, najbliži nama i najdraži, strastan borac za zemljoradništvo, za jugoslovenstvo, prvi Hrvat koji je došao u Beograd, još u vreme Ustavotvorne skupštine. To strvinari možda nisu hteli, ali se nikad zločinom ne postiže samo ono što se hoće...“ Dragoljub Jovanović, „Stjepan Radić“, *Učitelji energije*, Beograd, 1940. Cit. prema: Dragoljub Jovanović, *Sloboda od straha*. Izabrane političke rasprave, Beograd, 1991, str. 197, 198.

²² Proklamacija kralja Aleksandra, 6. januar 1929. u: *Jugoslavija 1918 – 1984. Zbirka dokumenata...* str. 262.

države: Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca je, 3. oktobra 1929, dobila novo ime: Kraljevina Jugoslavija. Štampa je bila strogo kontrolisana. Građanski političari bili su uhapšeni. Najžešćem teroru bili su izloženi komunisti: politički procesi, robije, ubistva. Ali, politika šesto-januarskog režima nije zemlji donela ni mir ni stabilnost, već je, kako zaključuju istoričari prve Jugoslavije, otvorila „nove frontove“.

Posledice velike svetske krize sa zakašnjenjem su stigle u Kraljevinu: u siromašnoj zemlji, iscrpljenoj ratovima, socijalna i ekonomska situacija bila je veoma teška: više od 400.000 ljudi pogađala je glad. Unutrašnje teškoće i spoljni pritisci prisiljavali su režim da traži izlaz iz krize.

Kralj je nastojao da otvoreni apsolutizam održi drugim sredstvima. U proklamaciji 3. marta 1931, slaveći rezultate šestojanuarskog režima, rekao je: „odlučio sam da sadašnji rad postavim na široku politiku neposredne narodne saradnje“.²³ Oktroisani ili Septembarski ustav (3. mart 1931), koji je trebalo da bude izraz tog kraljevog obećanja, bio je, međutim, samo maska za njegov apsolutizam. Država je ostala centralizovana i unitarna, a Kralj neprikosnoven. U članu 116 Oktroisanog ustava – „malom Ustavu“, kako je nazivan – vladaru je dato pravo „da u izvanrednim situacijama postupa mimo ustavnih i zakonodavnih propisa, tražeći za preuzete mere naknadnu saglasnost Narodnog predstavništva“.²⁴ Uz to, Kralj je bio ovlašćen da formalno i faktički pokrene vojnu silu, upravni i policijski aparat. A pravom da imenuje predsednika Ministarstva i ministre odlučujuće je uticao na politički život.

U pristupnoj besedi posle Oktroisanog ustava (18. januar 1932) Kralj je sa uverenosti samodrška tvrdio: „Najzad je etnička istina jugoslovenske misli prolomila sve prepreke, vekovima veštački stvarane, i u završnom periodu naše mučeničke i krvave nacionalne revolucije i svetskog rata dospela do stvaranja *jedne* i nedeljive Jugoslovenske kraljevine, sa *jednim narodom u jednoj državi*“. Iz toga je izvodio kategorički zaključak da „*Narodno jedinstvo i državna celina ne mogu biti nikada predmet nikakvih pogađanja*, oni moraju uvek biti izvan dnevnog đivota i svih posebnih interesa“.²⁵ Ovu metafiziku opozicija je brzo dešiforovala kao zakulisni apsolutizam.

Odbor Seljačko-demokratske koalicije u Zagrebu, u novembru 1932. godine, usvojio je dokument poznat kao Zagrebačke punktacije. U dokumentu je narod, odnosno seljaštvo, potvrđen kao temelj suvereniteta; osuđena je srbijanska hegemonija kao destruktivna; tražen je povratak na stanje iz 1918. i isključivana je prevlast jednog naroda. Da su centralizam i ideologija „integralnog jugoslovenstva“ doživeli slom, koji Oktroisani ustav nije mogao da prikrije, dokazivale su ne samo Punktacije nego i lanac pozitivnih reakcija na njih u Vojvodini, Sloveniji, Bosni i Hercegovini.

Režim je tražio nove oslonce politike centralizma i unitarizma i našao ih u državnoj stranci: kao preteča Jugoslovenske nacionalne stranke (JNS) i Jugoslovenske radikalne zajednice, Jugoslovenska radikalna seljačka demokratija (JRSD), od 1933. – Jugoslovenska nacionalna stranka. U težnji da prevlada sve regionalne granice proširi svoj uticaj na celu državu, ova *državna stranka*, bez utemeljenja, uživala je podršku Kralja Aleksandra sve do njegove smrti.

²³ Proklamacija kralja Aleksandra, 3. mart 1931. u: *Jugoslavija 1918 – 1984. Zbirka dokumenata...* str. 105–106.

²⁴ Vid. Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918 – 1978...* str. 105–106.

²⁵ Prestona beseda kralja Aleksandra. *Jugoslavija 1918–1984. Zbirka dokumenata...* str. 274.

Sa rigidnim centralizmom i ideologijom „integralnog jugoslovenstva“, šestojanuarski režim je kao reakciju izazvao pojačani separatizam u Hrvatskoj, Makedoniji i Crnoj Gori, a na Kosovu i Metohiji – iredentizam. U Italiji je 1931. godine stvoren prvi ustaški logor; 1932. objavljen Ustav Hrvatske revolucionarne organizacije, a 1933. Načela ustaškog pokreta, u kojima su definisani njegovi zadaci: samostalna hrvatska država, oslobođenje revolucionarnim putem, vraćanje na 1918, Drina kao granica između istočnog i zapadnog sveta. Ideološka suština pokreta sadržana je u odredbi Načela prema kojoj: „U hrvatskim narodnim poslovima u samostalnoj i Nezavisnoj Državi Hrvatskoj ne smije odlučivati nitko tko nije koljenima i po krvi član Hrvatskoga naroda, te isto tako ne smije o sudbini hrvatskoga naroda i Hrvatske Države odlučivati ni jedan strani narod ni država“.²⁶

U Srbiji je, 1934 – 1935. godine, formirana Združena borbena organizacija rada („Zbor“). Na njenom čelu bio je prijatelj kralja Aleksandra, advokat Dimitrije Ljotić. Antikomunistički i antisemitski orijentisan, zalagao se za „integralno jugoslovenstvo“, korporativističku državu i u nemačkom nacionalsocijalizmu nalazio uzor.

Pobeda Hitlera u Nemačkoj 1933. godine postala je važan činilac sa kojim je kralj Aleksandar počinjao da računa. Od tradicionalnog prijateljstva sa Francuskom (Solunski front, školovanje srpske omladine u Francuskoj tokom rata, Francuska kao garant versajskog sistema), prividno neutralan, sve više se okretao Nemačkoj zbog privredne kompatibilnosti dveju država i zbog savezništva sa Hitlerom u antikomunizmu. Ta orijentacija ostala je nepromenjena i posle ubistva kralja Aleksandra 9. oktobra 1934. u Marselju, čiji su izvršioци bili makedonski i hrvatski separatisti.

NAMESNIŠTVO: KONTINUITET SPOLJNE POLITIKE I KOMPROMIS IZ NUŽDE U UNUTRAŠNJOJ POLITICI

Testamentom kralja Aleksandra na presto je došao njegov brat od strica, knez Pavle Karađorđević. Po njegovoj volji, obrazovana je vlada Milana Stojadinovića (1935–1939) koji je nastupio kao modernizator, za razliku od kralja Aleksandra koji je smatran konzervativcem. Pomoću državne stranke – Jugoslovenske radikalne zajednice – bio je nosilac politike tvrdog centralizma i „integralnog jugoslovenstva“. Ta se politika, i u ovom periodu, sudarala sa stvarnošću: već formirani narodi ili oni u procesu formiranja opirali su se samo prividnom nadnacionalnom integrisanju. To je dovodilo do razočarenja u svako jugoslovenstvo. Stojadinovićev pokušaj da dođe do sporazuma između Vatikana i Srpske pravoslavne crkve doživeo je poraz. Na izborima 1938. godine vladina lista dobila je tek neznatnu većinu.

Knez Pavle je strahovao da osamostaljenje Slovačke, uz pomoć nacističke Nemačke, može uticati na Hrvatsku, u kojoj je težnja za autonomijom dovela do snažnog nacionalnog pokreta čije je stalno ignorisanje vodilo u krajnost i opasno prikivanje čitavog naroda za krajnost. Zbog svega toga, knez Pavle je oborio vladu Milana Stojadinovića i poverio je malo poznatom političaru Dragiši Cvetkoviću, čiji je glavni cilj bio izrada Sporazuma sa Hrvatima.

Na Sporazumu između Dragiše Cvetkovića i hrvatskog političkog prvaka Vlatka Mačka nije se dugo radilo, a nije bilo ni vremena da bude primenjen. Potpisan je 26. avgusta

²⁶ Načela hrvatskog ustaškog pokreta u: *Jugoslavija 1918–1984. Zbirka dokumenata...* str. 267–268.

1939. godine, samo nekoliko dana pre izbijanja Drugog svetskog rata. Njime je, prvi put, ustanovljena autonomna državna uprava unutar Jugoslavije, sa sedištem u Zagrebu. Bilo je to seme ideje o složenoj državi. Kako bi se razvijala da nije bilo Drugog svetskog rata – u domenu je pretpostavki, a kako u ratu i na njegovom završetku – u domenu proverljive empirije.

U svakom slučaju, Sporazum Cvetković – Maček probio je brešu i izazvao lančanu reakciju: isto su tražili Srbija, Slovenija, bosanski muslimani. U Srbiji je stvoren Kulturni klub, koji je okupio srpsku intelektualnu i političku elitu. Na čelu Kluba nalaziio se pravni teoretičar i istoričar Slobodan Jovanović, jedan od najautoritativnijih srpskih intelektualaca i potonji predsednik vlade u izbeglištvu. Klub je zagovarao banovinu „srpskih zemalja“ (Bosna, Crna Gora, Makedonija), što je bilo blisko istorijskoj predstavi o „Velikoj Srbiji“. Istoričari su suviše sigurno zaključivali da je centralizam 1939. godine bio mrtav i da je, čak, i većina Srba bila za federalizam. Ali, napuštanje jednih a prihvatanje drugih ideja pod pritiskom određenih okolnosti može se, kroz izvesno vreme, pokazati kao prividno.

KRAJ PRIVIDNE NEUTRALNOSTI: PRISTUPANJE KRALJEVINE JUGOSLAVIJE TROJNOM PAKTU I KAO REAKCIJA – DRŽAVNI UDAR

Prisiljen na kompromis u unutrašnjoj politici, sporazum sa Hrvatima u interesu očuvanja državne celine, knez Pavle je, rukovođen istim interesom, u spoljnoj politici napravio izbor koji je okončao prividnu neutralnost Kraljevine Jugoslavije. U tom smislu, on je nastavio politiku svoga prethodnika. Iako anglofil, knez Pavle je bio uveren da bi naklonost Kraljevine prema Berlinu sačuvala jugoslovensku državnu zajednicu od rata. Hitler je, zbog pripremanog napada na SSSR, prema Kraljevini Jugoslaviji kobinovao toleranciju i pritisak. Kao rezultat, u Beču su, 25. marta 1941. godine, Dragiša Cvetković i Aleksandar Cincar Marković potpisali Trojni pakt.

Istoga dana, u Beogradu su izbile demonstracije, koje su se širile po Srbiji. Njihovi pokretači bili su komunisti i antifašistički aktivisti, a u masama je, karoz sećanje na Prvi svetski rat, oživelo antinemačko raspoloženje. Nepristajanje na savez sa Rajhom ogledalo se u parolama demonstranata: „Dole vlada, savez sa SSSR-om“, „Bolje grob, nego rob“, „Bolje rat, nego pakt“.

U noći između 26. i 27. marta, vazduhoplovni generali, Borivoje Mirković i Dušan Simović, izvršili su državni udar. Kralj se proglasio punoletnim. Za predsednika vlade izabran je general Dušan Simović, a za potpredsednika Vlatko Maček. Događaj je izazvao reakcije na obe strane. Saveznici su ispoljili veliki entuzijazam: za Vinstona Čerčila državni udar bio je dokaz da je Kraljevina Jugoslavija našla „svoju dušu“. Rajh je to primio kao drzak izazov uoči njegovih priprema za napad na SSSR. U proglasu nemačkom narodu, 6. aprila 1941. godine, Hitler je, između ostalog, rekao:

„... Srušena je vlada (Cvetković – Maček – L.P.) koja je težila za mirom sa Njemačkom, i to s izričitim objašnjenjem da je to potrebno radi njezina držanja prema Njemačkoj... Njemački narod nalazi se od danas ujutru u ratu protiv uzurpatora u Beogradu i u borbi protiv onih snaga koje je Velika Britanija pronašla na Balkanu da ih gurne protiv mira u Evropi“...²⁷

²⁷ Hitlerov proglas nemačkom narodu u: *Jugoslavija 1918 – 1984. Zbirka dokumenata...* str. 397.

VOJNA KATASTROFA

Bombardovanjem Beograda 6. aprila 1941. godine, Nemci su izvršili napad na Kraljevinu Jugoslaviju bez objave rata. Moćni protivnik prodirao je s područja Nemačke (Austrije), Italije, Mađarske, Rumunije i Bugarske. Kraljevina je zbog svog laviranja u spoljnoj politici bila bez saveznika. Vojno je bila inferiorna. Pod oružjem je imala 600.000 vojnika bez modernog naoružanja (avijacije, mehanizovanih jedinica, jake artiljerije, vojne industrije). Vrlo brojna peta kolona širila je defetizam i vodila protivratnu propagandu. Ali, Vrhovna komanda, od početka, nije kontrolisala situaciju. Otpor je, čak i na iznenađenje Hitlera, bio slab. A aprilski rat je ostavljao sliku haosa i rasula.

Nemci su ušli u Zagreb 10. aprila 1941. godine. Pošto je Vlatko Maček odbio da prihvati vlast pod nemačkim protektoratom, proglašena je Nezavisna Država Hrvatska i na vlast su dovedene ustaše. Na najbrutalniji način zloouotrebljen je „narodni suverenitet“. Vladalo se pomoću milicije, armije, tajne policije i sistema koncentracionih logora kojih je bilo dvadeset. Na osnovama ustaških načela iz 1933. godine, koja su proklamovala etnički čistu državu. Nemački izvori iz polovine 1941. godine govore da će ravnodušnost siromašnih slojeva prerasti u otpor. A izvori iz 1942. godine – da bestijalnost ustaškog režima izaziva mržnju ne samo pravoslavnog stanovništva (Srba) nego i Hrvata.

U Beograd su Nemci ušli 13. aprila 1941. godine, a u avgustu za predsednika „vlade nacionalnog spasa“ bio je postavljen general Milan Nedić. Njegova kvislinška uprava razlikovala se od Petenove uprave u Francuskoj. U Srbiji, Nemci su sve važnije poslove zadržali u svojim rukama. Sistem logora postojao je i u Srbiji. U njima su uništavani Jevreji: od 75.000 koliko ih je bilo po popisu stanovništva 1940. godine, ostalo ih je – 1941–1945. – 6.500. Logori su bili stratišta još i komunista i antifašista.

Široke komunikacije „vlade narodnog spasa“ sa Nemačkom bile su zasnovane na veri da će pobeda Rajha omogućiti stvaranje seljačke države u Srbiji. Ova vlada oslanjala se na pripadnike „Zbora“ Dimitrija Ljotića i četnike Koste Pećanca.

Kraljevina Jugoslavija je prestala da postoji 17. aprila 1941. godine, kada je njena vojska, posle jedanaest dana, kapitulirala. Od tada se poteže pitanje o krivcu: posle Aprilskog rata Slobodan Jovanović ga je nalazio u Hrvatima, ali i generaln Velimir Terzić posle Drugog svetskog rata. Istoričari su smatrali da, po međunarodnom pravu, aprilski poraz nije bio „slom države“ već „vojni poraz“. Odnosno, Kraljevina Jugoslavija nije propala zbog „unutrašnjih suprotnosti“ već zbog „spoljne agresije“. Nema nikakve sumnje da je odnos snaga na spoljnjem planu bio apsolutno neravan, ali unutrašnji sukobi u Kraljevini učinili su je trošnom državom: bez kohezije neophodne za, makar neravan, ali organizovan otpor, koji je izostao.

REVOLUCIONARNA RADNIČKA PARTIJA U KRALJEVINI: OD PROGONA, PREKO UNUTRAŠNJIH SUKOBA I ZAVISNOSTI OD KOMINTERNE, DO SUBJEKTA OTPORA OKUPACIJI I RAZBIJANJU DRŽAVE

Poraz centralnih sila, Oktobarska revolucija, slom strategije Druge internacionale, strategija svetske revolucije kod boljševika, stvaranje Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca

– predstavljali su za socijaldemokratiju u jugoslovenskim zemljama istorijske izazove bez presedana. Ideju o ujedinjenju socijaldemokratskih partija u Kraljevini dale su Socijaldemokratska partija Srbije i Bosne i Hercegovine. Pridružile su se leva grupa Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije i socijaldemokratske organizacije i grupe Dalmacije, Vojvodine, Makedonije i Crne Gore. U Beogradu je – 22–23. aprila 1919. godine – održan kongres ujedinjenja: 432 delegata odlučilo je o stvaranju Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista) – SRPJ(k). Sve je bilo u znaku previranja i kompromisa između socijaldemokratske orijentacije na postupne reforme i parlamentarne vidove borbe, a protiv „istorijskih preskakanja“ faza u razvoju, i komunističke, odnosno boljševičke, čije je glavno oruđe bila organizovana i jedinstvena partija. Sa dugom istorijom u ruskoj revolucionarnoj tradiciji, ovaj model partije koja, u pogodnim uslovima kao što je svetski rat, na juriš osvaja vlast, bila je po definiciji suprotna socijaldemokratiji. Otuda zaokret u jugoslovenskim socijaldemokratskim partijama nije bio jednostavan. U glavnom dokumentu Kongresa ujedinjenja (Podloga za ujedinjenje) bilo je mnogo elemenata socijaldemokratije. U isto vreme, SRPJ(k) je pristupila Trećoj komunističkoj internacionali – Kominterni – koja je osnovana u Moskvi u martu 1919. godine. Jedinstvena u svetskoj istoriji, ova organizacija, koja je obuhvatala šezdeset komunističkih partija i prostirala se na svim kontinentima, predstavljala je štab svetske revolucije, odnosno važan instrument politike nove sovjetske države.

Okolnosti su išle na ruku revolucionarnoj tendenciji u SRPJ(k). Brzo se pokazala neodrživom njena programska dihotomija. Uostalom, cilj Kominterne, odnosno Sovjetskog Saveza, bio je uništenje socijalne demokratije kao glavnog neprijatelja svetske revolucije, odnosno ruske revolucije kao modela univerzalne revolucije.

U državi kakva je bila Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca neposredno posle Prvog svetskog rata, na strani revolucionarne tendencije u SRPJ(k) bio je „duh vremena“. U frustraciji zbog velikih ljudskih i materijalnih gubitaka u ratu, i razočaranja zbog posleratnog haosa, (SRPJ(k) je organizovala manifestacije nezadovoljstva, koje su nailazile na odjek u apatičnim masama. Takvi su bili protesti (20–21. jul 1919) zbog međunarodne intervencije u Sovjetkom Savezu i Mađarskoj i Štrajk železničara (u aprilu 1919) u kome je učestvovalo 50.000 radnika, na koji je režim odgovorio militarizacijom železnica.

Osim toga, uspeh komunista na opštinskim izborima 1920. godine u Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji, a zatim u Crnoj Gori, na Kosovu i u Srbiji. Zatim, pobeda Komunističke liste u Beogradu, i suspenzija opštinske uprave da bi se sprečilo uvođenje komunističkih odbornika u dužnost.

Uoči Drugog kongresa (u Vukovaru 20–25. jun 1920), SRPJ(k) je imala 65.000 članova. Na kongresu je promenila ime u Komunistička partija Jugoslavije – KPJ. Iako je ovaj kongres označio raskid sa socijaldemokratijom, podela se održala još neko vreme: do Manifesta opozicije u oktobru 1920.

Sa promenjenim imenom, Partija je na izborima za Ustavotvornu skupštinu dobila blizu 200.000 glasova i, posle Jugoslovenske i Narodne radikalne stranke, postala treća partija u državi.

Za režim, posebno za kralja Aleksandra, KPJ je bila, pre svega, ekspozitura boljševizma, koji je uništio ruski carizam, središte pravoslavnih Slovena i istorijskog saveznika srpskog naroda. Zbog toga će Kraljevina poslednja priznati Sovjetski Savez, a njegovu ekspozituru neprestano će suzbijati. Posle uspeha komunista na izborima za Ustavotvornu skupštinu,

koji je uvećao antimonarhistički blok federalista i republikanaca, taj uspon se morao zaustaviti. U decembru 1920. godine doneta je Obznana kojom su zabranjeni komunistička propaganda, organizacije i štampa. Na beli teror mlađi komunisti odgovorili su crvenim terorom, to jest individualnim atentatima na državne zvaničnike. Nova karika u lancu nasilja bio je Zakon o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi. Na osnovu ovog zakona, Narodna skupština je suspendovala komunističke mandate: KPJ je stavljena van zakona i u tom je statusu ostala do kraja 1941. godine. Novonastala situacija dovela je do podela oko strategije, odnosno do stvaranja dvojnog rukovodstva: Zameničkog izvršnog komiteta u zemlji i Zagraničnog komiteta u Beču.

Pred KPJ je bio period ostrašćenih frakcijskih borbi čiji su uzroci bili brojni i nikada temeljno izučeni. Malu i slabu KPJ ovi su sukobi dovodili na ivicu opstanka. Kominternu je u tim sukobima intervenisala: uvek u skladu sa svojom strategijom koja je bezuslovno obavezivala svaku njenu sekciju, pa i KPJ, na disciplinu, makar njena rešenja bila u suprotnosti sa realnošću. Peti kongres Kominterne (jun 1924) doneo je Rezoluciju o nacionalnom pitanju u Jugoslaviji. Držeći se strategije svetske revolucije, to jest borbe „klase protiv klase“, izjasnio se za obaranje režima u Kraljevini SHS i pravo naroda na samoopredeljenje do otcepljenja.

U Otvorenom pismu (maj 1928) Kominternu je od jugoslovenskih komunista tražila okončanje frakcijskih borbi: KPJ nije „diskusioni klub“ već revolucionarna partija, pozvana na kretnu „dublje u mase“. Četvrti kongres KPJ (Drezden, 5. septembar 1928) prihvatio je jednoglasno Otvoreno pismo, uključujući stanovište da se Kraljevina nalazi pred buržoasko-demokratskom revolucijom i da na njenoj teritoriji treba da se obrazuju nezavisne nacionalne države.

I posle zavođenja Šestojanuarske diktature, KPJ je, držeći se strategije Kominterne da zbog krize kapitalizma, „nailazi nova revolucionarna situacija“ – pozivala „na oružanu borbu i rušenje apsolutizma“. U kolikoj meri je to bilo odvojeno od stvarnosti pokazuje gotovo nestanak KPJ: od 3.000 članova 1928. godine, ona se svela na 300–500 članova. Cena orijentacije na „oružani otpor“ plaćena je ubistvom više desetina članova KPJ, pa i njenog sekretara, Đure Đakovića.

Dolazak Hitlera na vlast (1933) uticao je na Strategiju Kominterne. Na njenom VII kongresu (februar – mart 1935, 500 delegata iz 65 zemalja), težište se sa socijaldemokratije, kao glavnog neprijatelja svetske revolucije, pomerilo na fašizam. Uporedo sa politikom Narodnog fronta započelo je ideološko „čišćenje“, odnosno boljševizacija komunističkih partija. Povod je bilo ubistvo Kirova, viđenog kao mogućeg naslednika Staljina, 1. januara 1934. godine. Kratku oseku posle VII kongresa Kominterne zamenila je plima političkih procesa od 1936. do 1939. godine. Moskovski procesi i ubistvo Trockog u Meksiku (1940), lišili su života sve Lenjinove saradnike. Zatim je došao pakt između Hitlera i Staljina o ne- napadanju. Kako su se ovi događaji odrazili na KPJ?

U čistkama je stradalo i pet sekretara Komunističke partije Jugoslavije. Istovremeno je dovršen proces njene boljševizacije. Činjenicu da su pomenuti potresi u komunističkom pokretu, taj pokret ostavili i bez pitanja i bez odgovora, istoričari su tumačili njegovim fanatizmom, koncentracijom na revoluciju kao cilj i stvaranje revolucionarne organizacije kao glavnog sredstva. Sa tog je stanovišta, za KPJ, u čijem su rukovodstvu preovlađivali intelektualci, čime su najčešće i tumačene frakcijske borbe u njoj, bila je nova činjenica

pojava revolucionara po instinktu, koji je dolazio iz socijalno-ekonomske i političke stvarnosti Kraljevine Jugoslavije, za koga je sva snaga radničke klase bila u njenoj revolucionarnoj organizaciji. Sa tim paralelno ide traženje i nalaženje spoljnjeg oslonca. Kada je 1937. godine u Beču preuzeo „partijske poslove“, ne zajući – kako govore istraživanja nekih najnovijih biografa, Ive i Slavka Goldštajna – da je prethodni sekretar KPJ, Milan Gorkić već streljan u Moskvi, Josip Broz Tito je za sobom već imao iskustvo pragmatičara, koj se uvek držao po strani i od leve i od desne frakcije, partijskog i sindikalnog organizatora, petogodišnjeg robijaša u Lepoglavi, Mariboru i Ogulinu, radnika u Kominterni, u kojoj je, kako dosad poznati izvori govore, više bio posmatrač nego onaj koji je donosio odluke. Ali i sam bio „posmatran“ i na dugom čekanju da njegov mandat bude potvrđen. Nije bio jedini koji se o moskovskim procesima nije izjašnjavao: o njima je, pretpostavlja se, razgovarao jedino sa Miroslavom Krležom. Ali, „s nevjerojatnim optužbama i još nevjerojatnijim priznanjima“, moskovski procesi spadaju u one fenomene koje ni istoričar ne može da objasni. Međutim, nesumnjivo je da je Tito dovršio proces boljševizacije KPJ. To je proverljivo i u njegovim tekstovima i u njegovim učincima. Ovo prvo, možda, svoju najbolju potvrdu nalazi u njegovom članku „Za boljševizaciju i čistotu Partije“, koji je 1940. godine objavio u listu „Proleter“. A ovo drugo u Partiji kakva je bila nakon Aprilskog rata i uoči ustanka.

U pomenutom članku, Tito je označio kao ključnu dilemu „ko će koga“ i svako ko to ne razume objektivno se stavlja „na drugu stranu“. I kao uvek: KPJ „nije nikakav debatni klub nego revolucionarna partija“. Na kraju, 1940. godine – „Partija je spremna da pregazi sve ono što joj se stavlja na put i smeta njenom razvitku“.

Ostajući u okviru strategije Kominterne, KPJ je činila moguće korake: prebacivanje rukovodstva iz emigracije u zemlju, njegovo finansijsko osamostaljivanje, generacijska smena, priprema za odbranu zemlje i njenu obnovu na federativnim osnovama. Otopor okupatoru i borba na strani SSSR-a, uz parolu „nema povratka na staro“.

Istoričari su KPJ videli kao modernu partiju.²⁸ Ali, njihov opis KPJ u suprotnosti je sa modernom partijom, koja podrazumeva „debatu“, koju je ona po definiciji odbacivala, upravo da bi mogla da opstane: „Partija je napravila strogi kodeks vrednosti i ponašanja, u kojoj su vladali ideološka predanost, vojnička spremnost na žrtvu i interpartijska solidarnost, kao i spartanska disciplina i samosvesni fanatizam. Na kraju te decenije (tridesetih godina – L.P.) KPJ je bila čvrsto organizovana, autoritarno ustrojena i orijentisana na jugoslovensko jedinstvo“.

Takva organizacija je bila proizvod ruske revolucionarne tradicije i odgovor na pitanje: *šta da se radi* – koje su ruski revolucionari – od Černiševskog, preko Tkačova i Nečajeva, do Lenjina – ali i Kominterne kao instrumenta politike proizašle iz ruske revolucije. Ona je bila kombinacija religioznog reda i vojničke organizacije. Stvarna debata vodila je, i pre i posle revolucije, u neizvesnost. Odvajanje delova od celine vremenom je postajalo važno sa vojno-političkog stanovišta ali ne i ideološkog: ideološka suština komunističkih partija nije dovođena u pitanje. Zato je bilo potrebno da istorija opiše ceo krug i da do sloma, usled njegovog arhaiziranja, dođe na samom izvoru, u Sovjetskom Savezu.

²⁸ Mari Žanin Čalić, *Istorija Jugoslavije u 20. veku...* str. 158.

U ZAKLJUČKU

Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca od 1918. do 1929, Kraljevina Jugoslavija od 1929. do 1941. godine imala je kratku istoriju: svega 23 godine.

Ideja o ujedinjenju južnoslovenskih naroda javila se u 19. veku kao izraz težnji jednih da se oslobode Osmanskog carstva, a drugih Habzburške monarhije. Na početku Prvog svetskog rata, Vlada Kraljevine Srbije proklamovala je ujedinjenje kao svoj ratni cilj. Ubrzo je stvoren i Jugoslovenski odbor u Londonu, a zatim Narodno vijeće Srba, Hrvata i Slovenaca koji su živeli u Habzburškoj monarhiji.

U toku rata i neposredno posle njega javile su se razlike u pogledima na oblik države (monarhija ili republika) i način državnog uređenja (unitarna centralizovana država i federalno uređenje).

U toku rata bio je postignut kompromis (Krfska deklaracija) da oba pitanja – oblika države i državnog uređenju odluči Ustavotvorna skupština dvotrećinskom većinom glasova. Međutim, kralj Aleksandar je prejudicirao rešenje pitanja o obliku države: 1. decembra 1918. godine proglasio je monarhiju sa srpskim kraljem na čelu. A Ustavotvorna skupština je izglasala prvi ustav države, Vidovdanski ustav donet 28. juna 1921. godine, prostom a ne dvotrećinskom većinom. To je bila klica nepoverenja. Dva najbrojnija naroda u državi, Srbi i Hrvati, od tada su u stalnom sukobu. Parlamentarizam kao okvir za moguće sporazumevanje nije imao tradiciju. Osim toga, dominantna pozicija kralja potpuno je ispraznila njegovu formulu: postao je „lažni parlamentarizam“.

Srpska politička i intelektualna elita, što je bilo nedeljivo, pretenovala je, po osnovi ljudskih žrtava u ratu polagala je pravo na hegemoniju u državi. Hrvatski blok, nazvan „admiralskim brodom“ za ostale nesrpske narode, tražio je autonomiju kako bi sačuvao nacionalni identitet i ravnopravno učešće u državnim poslovima. Sukob je prolazio kroz dramatične faze, od kojih je od krucijalne važnosti ona koja je obeležila krvoproliće u Narodnoj skupštini 20. juna 1928. godine, kada su od strane srpskih ubijeni hrvatski narodni poslanici. To je dalo povod za uvođenje vanrednog stanja, a zatim za diktaturu 6. januara 1929. godine. Njeno popuštanje donošenjem Oktroisanog ustava u septembru 1932. godine bilo je prividno: kralj je zadržao pravo na donošenje ključnih odluka koje bi narodno predstavništvo naknadno odobrilo, U stvari, Oktroisani ili Septembarski ustav bio je dokaz da se jedna zemlja, u kojoj su njeni narodi tek otkrivali svoje interese, može održati samo silom koja je u rukama političkih predstavnika većinskog naroda. Reakcija na diktaturu bilo je jačanje separatističkih pokreta: VMRO-a u Makedoniji i ustaša u Hrvatskoj. Ubistvo kralja Aleksandra 9. oktobra 1934. godine u Marselju, bilo je njihovo delo.

Pošto je najstariji sin kralja Aleksandra, kraljević Petar bio maloletan, kralj je za svog naslednika testamentom ostavio svoga brata od strica, kneza Pavla Karađorđevića.

Još za života kralja Aleksandra, neutralnost u spoljnoj politici Kraljevine bila je prividna. Posle pobeđe Hitlera 1933. ona se udaljavala od Francuske kao svog tradicionalnog saveznika i približavala Nemačkoj. U unutrašnjoj politici, da bi izbegao iskustvo Slovačke kojoj je Rajh dao nezavisnost, knez Pavle se odlučio na Sporazum Vlade Dragiše Cvetkovića sa političkim prvakom Hrvatske, dr Vlatkom Mačekom. Sklopljen dva dana pre izbijanja Drugog svetskog rata, Sporazum nije ni stigao da bude primenjen, ali je izazvao lančane

reakcije: banovine su tražile Srbija, Slovenija, Bosna i Hercegovina. U Srbiji je stvoren Srpski kulturni klub, koji je obuhvatio predstavnike srpske političke i intelektualne elite. Na njegovom čelu bio je pravni teoretičar i historičar Slobodan Jovanović, potonji predsednik Vlade Kraljevine u emigraciji. Klub je, uz Srbiju, tražio Makedoniju, Bosnu i Hercegovinu i Crnu Goru: zemlje koje obuhvata pojam Velika Srbija.

„Ni rat ni pakt“ bila je parola predsednika Milana Stojadinovića. Ali, rat se bez pakta nije mogao izbeći. U Beču je 25. marta 1941. godine, Kraljevina Jugoslavija pristupila Trojnom paktu. Kao odgovor na taj „čin izdaje“ u Beogradu je u noći između 26. i 27. marta došlo do generalskog puča. U znak podrške, na ulice Beograda i drugih gradova Srbije izašle su hiljade ljudi. Hitler, u besu što to odgađa njegov napad na Sovjetski Savez, naredio je 6. aprila 1941. godine bombardovanje Beograda bez objave rata. Aprilski rat trajao je jedanaest dana, odsustvo otpora iznenadilo je i samog Hitlera. Nemci su 10. aprila ušli u Zagreb. Proglašena je Nezavisna Država Hrvatska. Ustaše su vladale pomoću terora koji je izazvao razočarenje u davno očekivani suverenitet. U Srbiji je u avgustu 1941. godine, za predsednika vlade postavljen ultranacionalista Milan Nedić.

Virus Oktobarske revolucije zahvatio je i Kraljevinu. Do uspona komunista došlo je početkom dvadesetih godina. Kao sekcija Treće komunističke internacionale, KPJ je bila jedna od prvih komunističkih partija koja joj je pristupila. Sledila je, sve do 1935. godine, njenu strategiju borbe „klase protiv klase“ i oružanih ustanaka protiv apsolutizma. U periodu od 1921. do 1941. godine bila je zabranjena. U tom zatvorenom krugu, eliminisanjem frakcija i njihovih nosilaca izvršena je njena boljševizacija. Odbacujući svaku debatu, ona je izrasla u čvrstu revolucionarnu organizaciju koja jesa 12.000 članova uoči rata, bila spremna za oružanu borbu protiv okupatora, a na strani SSSR-a, ali i izgradnju sovjetske vlasti u zemlji: „nema povratka na staro“. Na ovoj paradigmi ona se ostvarila, a da li bi se na njoh istorijski i iscrpla, bilo je potrebno da se to dogodi na izvoru, u samom Sovjetskom Savezu. Ali, to je već predmet drugih poglavlja ove knjige.

2. DOKUMENTI

1. Nika deklaracija. Izjava Vlade Kraljevine Srbije. Niš, 7. decembra / 26. novembra 1914.
2. Proglas o osnivanju Jugoslovenskog odbora, London – Pariz, 1. oktobra 1915.
3. Krfska deklaracija 20 / 7. jula 1917.
4. Sastav i pravilnik Narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba, Zagreb, 5-6. i 8. oktobra 1918.
5. Adresa Izaslanstva Narodnog vijeća SHS Prestolonasledniku SHS i njegov odgovor, Beograd, 1. decembra / 18. novembra 1918.
6. Raspust organizacije „Narodnog vijeća“, Zagreb, 26. decembra 1918.
7. Obznana vlade M. Vesnića, Beograd, 29. novembra 1920.
8. Memorandum Hrvatskog glasa, zagreb, avgusta – septembra 1921.
9. Zakon o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi, Beograd, 2. avgusta 1921. godine
10. Treća zemaljska konferencija KPJ, Rezolucija o nacionalnom pitanju, Beograd, decembar 1923.
11. Proklamacija kralja Aleksandra, 6. januar 1929.
12. Načela hrvatskog ustaškog pokreta, 1. juna 1933
13. Uredba o Banovini Hrvatskoj, 26. avgusta 1939.
14. Dušan Simović o obrazovanju vlade, 27. marta 1941.
15. Hitlerov proglas nemačkom narodu, 6. april 1941.

3. BIBLIOGRAFIJA

1. Apostolov Aleksandar, „Specifičnata pložba na makedonskiot narod vo Kraljvina Jugoslavija“, *Glasnik Instituta za nacionalnu istoriju*, 1/1972, Skopje
2. Biber Dušan, *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji 1932 – 1941*, Ljubljana, 1966.
3. Bićanić Rudolf, *Ekonomska podloga hrvatskog pitanja*, Zagreb, 1928.
4. Boban Ljubo, *Sporazum Cvetković – Maček*, Beograd, 1965.
5. Boban Ljubo, *Maček i politika hrvatske seljačke stranke*, I-II, Zagreb, 1974.
6. Čalić Mari Žanin, *Istorija Jugoslavije u 20. veku*, Beograd, 2013.
7. Čubrilović Vasa, *Istorija političke misli u Srbiji XIX veka*, Beograd, 1958.
8. Čulinović Ferdo, *Dokumenti o Jugoslaviji*, Zagreb, 1968.
9. Ekmečić Milorad, *Ratni ciljevi Srbije 1914*, Beograd, 1972.
10. Gligorijević Branislav, *Demokratska stranka i politički odnosi u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*, Beograd, 1970.
11. Ivo i Slavko Goldstein, *Tito*, Zagreb, 2015.
12. *Građa za istoriju Jugoslavije* (priredili Dragoslav Jovanović i Bogdan Krizman), Beograd, 1964.
13. Janković Dragoslav, „Vidovdanski ustav“, *Iz istorije Jugoslavije 1918 – 1945*, zbornik predavanja, Beograd, 1958.
14. Janković Dragoslav, *Krfska deklaracija*, Beograd, 1967.
15. Jovanović Nadežda, *Politički sukobi u Jugoslaviji 1925 – 1928*, Beograd, 1974.
16. Krizman Bogdan, „pitanje međunarodnog priznanja jugoslovenske države“, *Istorija XX veka*, zbornik radova, Beograd, 1962.
17. Marković Lazar, *Jugoslovenska država i hrvatsko pitanje*, Beograd, 1935.
18. Mitrović Andrej, *Jugoslavija na konferenciji mira 1919 – 1920*, Beograd, 1969.
19. Perović Latinka, *Od centralizma do federalizma*, Zagreb, 1984.
20. Perović Latinka, „Dve koncepcije jugoslovenske države u shvatanjima jugoslovenskih komunista u debati 1923. godine“, *Razprava o nacionalnem vprašanju u KPJ 1923*, Ljubljana, 1990.
21. Petranović Branko, *Istorija Jugoslavije 1918 – 1978*, Beograd, 1980.
22. Petranović Branko, Zečević Momčilo, *Jugoslavija 1918 – 1984*, zbornik dokumenata, Beograd, 1985.

23. Pirjevec Jože, *Jugoslavija Nastanek, razvoj ter razpad Karađorđevićeve in Titove Jugoslavije*, Ljubljana, 1990.
24. Pirjevec Jože, *Tito in tovariši*, Ljubljana, 2013.
25. Pleterski Janko, *Prvo opredeljenje Slovenaca za Jugoslaviju*, Beograd, 1976.
26. *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije*, Beograd, 1963.
27. Redžić Enver, *Prilozi o nacionalnom pitanju*, Sarajevo, 1963.
28. Simić Sima, *Jugoslavija i Vatikan*, Beograd, 1937.
29. Stanković Đorđe Đ, *Nikola Pašić i jugoslovensko pitanje*, 1-2, Beograd, 1985.
30. Stanković Đorđe Đ, *Nikola Pašić i Hrvati (1918 – 1923)*, Beograd, 1995.
31. Terzić Velimir, *Jugoslavija u aprilskom ratu 1941*, Titograd, 1963.
32. Trgovčević Ljubinka, *Naučnici Srbije i stvaranje Jugoslavije*, Beograd, 1986.
33. Vojvodić Mihailo i Živojinović Dragoljub, *Veliki rat Srbije 1914 – 1918*, Beograd, 1970.
34. Vujović Dimitrije – Dimo, *Jedinjenje Crne Gore i Srbije*, Titograd, 1962.
35. Zečević Momčilo, *Slovenska ljudska stranka i jugoslovensko ujedinjenje*, Beograd, 1973.

4. ANALIZE SLUČAJA

